अष्टकवर्गविचारः —

अष्टानां वर्गाणां समाहारः अष्टकवर्गः, अर्थात् अष्टकवर्गविचारे अष्टौ वर्गाणि ~~[illegible]~~ प्राप्यन्ते, तत्र सूर्यादारभ्य शनिपर्यन्तसप्तवर्गाः स्वस्व लग्नं संयोज्य अष्टौ वर्गाणि भवन्तीति। अष्टकवर्गप्रसङ्गे प्रायः सर्वेऽपि ग्रन्थकाराः स्व-स्वमतानि प्रतिपादितानि सन्ति। तत्राचार्यपराशरेण विस्तारपूर्वकम् अष्टकवर्गनिरूपणं कृतमस्ति। यद्यपि लग्नादिभावाः संज्ञानुरूपतः शुभसन्दृष्टाः सद्युताः वा शोभनाः फलदाः भवन्ति, एवमेव पापाः पापदृष्टाः नीचराशिगताः ग्रहाः पापफलदाः भवन्तीति। पराशरेण प्रोक्तं — कलियुगे न हि इदं फलनिर्धारणं सरलमस्ति, अपितु अतीव दुष्करमिदं कर्म इति।

वस्तुतः शास्त्रं द्विविधं भवति, सामान्यविशेषभेदवशात्। सामान्यस्तु सर्वत्रैवोपलभ्यते परन्तु विशेषस्योपलब्धिः कदाचिदेव भवतीति। आचार्यपराशरेण विशेषान्तरे अष्टकवर्गस्य गणना कृता। यथा —

होराशास्त्रं द्विधा प्रोक्तं सामान्यं निश्चयात्मकम्।
सामान्यांशस्तु सम्प्रोक्तो निश्चयांशोऽथ कथ्यते॥

अष्टकवर्गनिर्धारणे सर्वप्रथमं शुभाशुभप्रदर्शकं रेखाबिन्दोः माध्यमेन क्रियते, तत्राऽपि देशभेदः दृश्यते। कुत्रचिद् रेखा एव शुभप्रदप्रदर्शकः, कुत्रचिद् तु बिन्दोः एव शुभत्वं गृहीतमस्ति।

डॉ० सुदिवर कुमार
सह० प्राध्यापक (ज्योतिष)
रा०उ० सं० महावि० सुन्दरनगर,
[illegible]।

भावफलविचारः —

भारतीयज्योतिषशास्त्रस्य फलितविभागे फलादेशार्थम् एका सरणिबद्धा परम्परा विशिष्टा वर्तते, यैः न केवलं मानवस्यैवापितु चराचरस्य जगति कीदृशं कदा च किम् फलं भविष्यतीति सर्वं विचार्यते।

फलितशास्त्रे ज्योतिषशास्त्रस्य प्रमाणद्वयस्य उपलब्धिः भवतीति, कुत्रचित् आर्षप्रमाणं, यथा — दशा-वर्षनिर्धारणे, उच्च-नीचकथने, ग्रहस्थिति-वशात् फलादेशे च। एवमेव युक्तिप्रमाणस्यापि उपलब्धिः प्राप्यते, यत्र-तत्र सम्भवते च। तद्यथा— भावात् भावस्य निर्धारणे एवमेव नवांशविचारे, प्रकृतिवशात् उत्पन्नरोगनिर्धारणे, अश्व-हस्ति-स्थाने यानादिवाहनविचारे च। यद्यपि फलितशास्त्रं वेदसाक्ष्यं नास्ति, तथाऽपि सामान्यव्यवहारे आरोग्यादिविषये च प्रत्यक्षशास्त्रोक्तपरिणामस्य प्राप्तिः भवति, इति धिया प्रत्यक्षप्रमाणस्यापि प्राप्तिः भवत्येव केचन वदन्ति।

फलितशास्त्रे फलादेशस्य ये केऽपि कारकाः सन्ति तेषु सर्वप्रथमः भवति ग्रहः, अपरो द्वितीयः कारकः भावः एवोपपद्यते। यतो हि ग्रहाः एव ज्योतिषशास्त्रस्य मूलभूतकारकाः सन्ति, यस्याधारेण किमपि फलं काऽपि स्थितिः वा सम्पद्यते।

प्राक्तनाचार्यैः विशेषेण मानवजीवनस्य समस्तावश्यकविषयाणां सूक्ष्मान्वेषणेन तथ्यरूपेण च द्वादशभागाः विभागीकृताः। एवमत्र मानवजन्मादारभ्य मृत्युपर्यन्तं या काऽपि आवश्यकता, सम्बन्धः, विषयश्च मानवः इच्छति, तेषां समेषां सम्बन्धः द्वादशभावैरेव वर्तते।

ज्योतिषमेव विज्ञानम् —

ज्योतिषं सूर्यादिग्रहाणां बोधकं शास्त्रमस्ति। आकाशे यान्यपि ज्योतिः पिण्डानि सन्ति तानि सर्वाण्येव ज्योतिषपदवाच्यानि भवन्ति। तत्राकाशे समेषां ज्योतिःपिण्डानां गणना पृथक्-पृथक् रीत्या ज्योतिषशास्त्रे एका विशिष्टप्रक्रियया विहि-ताऽस्ति। न केवलं गतिमान ग्रह एव स्वकीयं प्रभावं भूमौ ददति, अपितु नक्षत्राणां विविध-उल्कादीनां प्रभावोऽपि भूमौ दृश्यते। वेदेभ्यः निःसृतमिदं शास्त्रं वैदिककाल-दारभ्य इदानीं यावद् स्वकीयं वैज्ञानिकत्वं विशिष्टत्वं च पदे-पदे स्फुटयति।

प्रसङ्गानुकूलमत्र विचारणीयोऽयं प्रश्नः यत् किं नाम विज्ञानमिति? एवञ्च अद्य समाजे विज्ञानस्य या परिभाषा परिधिर्वा वर्तते, तस्मिन् परिधौ ज्योतिषशास्त्रमायाति न वेति। सामान्यदृष्ट्या किमपि विशेषप्रयोजनमुद्दिश्य यज्ज्ञानं तदेव विज्ञानमिति, परन्तु अत्र विशेषप्रयोजनस्योपलब्धिः प्रायो बहुषु क्षेत्रेषु दृश्यते। अत एव अद्य विज्ञान शब्देन यत् व्यवह्रियते, ये विषयाश्च गण्यन्ते ते सर्वेऽपि विषयाः पृथक् भवन्ति। इदानीं विज्ञानशब्दस्य ग्रहणं Science पदेन क्रियते। Science इत्यस्य कृते आक्सफोर्डनाम्नि शब्दकोशे वर्णितमस्ति यत्- 'यस्य ज्ञानस्योत्पत्तिः प्रायोगिकाधारेण भवति एवञ्च एकया सरणिबद्धपरम्परया सह नियतसूत्रवशात् सर्वदा फलैकरूपता स्यात् तदेव विज्ञानम्'। एवमत्र मूले प्रायोगिकमेवोपलभ्यते।